

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ СТЕФАНА СТАМБОЛОВА (1870–1879 pp.)

Д. В. Миколенко

Миколенко, Д. В. Еволюція та імплементація політичних поглядів Стефана Стамболова (1870–1879 pp.)

У статті розглянуто внесок відомого політика і державного діяча Болгарії С. Стамболова у розвиток національно-визвольного руху проти турецької влади. Автор простежує еволюцію поглядів революціонера відносно методів, стратегії і тактики боротьби, розкриває його бачення майбутнього устрою незалежної країни та робить висновок, що протягом 1870–1879 pp. він залишався послідовним прибічником революційного шляху до національної свободи.

Ключові слова: С. Стамболов, національно-визвольний рух, революціонер, лібералізм.

Миколенко, Д. В. Эволюция и имплементация политических взглядов Стефана Стамболова (1870–1879 гг.)

В статье рассмотрен вклад известного политика и государственного деятеля Болгарии С. Стамболова в развитие национально-освободительного движения против турецкой власти. Автор прослеживает эволюцию взглядов революционера относительно методов, стратегии и тактики борьбы, раскрывает его видение будущего устройства независимой страны и делает вывод, что в течение 1870–1879 гг. он оставался последовательным сторонником революционного пути к национальной свободе.

Ключевые слова: С. Стамболов, национально-освободительное движение, революционер, либерализм.

Mykolenko, D. V. Evolution and implementation of Stefan Stambolov political views (1870–1879)

The article considers the contribution of the famous Bulgarian politician and statesman S. Stambolov to the development of national liberation movement against the Turkish government. The evolution of revolutionary views about the methods, strategy and tactics of fighting is investigated and his vision for the future structure of the independent countries is revealed. The author made a conclusion that during the years 1870–1879 he had been a consistent supporter of the revolutionary path to national freedom.

Keywords: S. Stambolov, national liberation movement, revolutionary, liberalism.

Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895 pp.) – одна з найбільш суперечливих постатей в історії Болгарії. Діяльність цього політика отримала неоднозначну оцінку від його сучасників і дослідників. Для одних він є засновником національної держави, «балканським Бісмарком», патріотом; для інших – тиран, узурпатор влади та вискочень. Але безперечним залишається той факт, що це талановита, непересічна й яскрава особистість зі вражаючою стрімкою кар'єрою. Стефан Ніколов Стамболов відіграв помітну роль у визвольній боротьбі болгар проти турецької влади. Майбутній політик зробив значний внесок у зміцнення національного руху та вплинув на прийняття доленосних рішень, котрі мали важливі наслідки для країни. Революційна діяльність багато в чому визначила подальші кроки цієї особистості вже як державника.

У болгарській і радянській історіографії¹ образ С. Стамболова, як одного з лідерів болгарського національного руху, розкрито детально. Проте до цього часу спірним і суперечливим залишається трактування його поглядів щодо майбутнього устрою звільненої від османської влади Болгарії та міжнародної орієнтації новопосталої держави. Метою нашої статті є ґрунтовний аналіз еволюції ідеологічних принципів революціонера у період з 1870 р., початку його активної участі у визвольній боротьбі, і до 1879 р. – проголошення болгарської державності.

Вирішенню поставленої у роботі мети сприяло залучення широкого кола історичних джерел: документації революційних організацій², в яких брав участь С. Стамболов; його щоденників і спогадів³; публіцистики⁴; стенограм виступів⁵; мемуарної літератури, котру залишили по собі прибічники і супротивники революціонера⁶.

Уродженець міста Тирново, С. Стамболов походив з родини власника заїжджого двору⁷. Змалку він пройнявся повагою і благоговінням до місцевих представників визвольного руху. Його батько був учасником селянського повстання 1835 р. та прибічником ві-

домого революціонера капітана Дядо Ніколи (справжнє прізвище Н. Філіповскі)⁸, а сам майбутній державний діяч мав можливість особисто спілкуватися з такими борцями за свободу, як Х. Іванов-Големія, М. Сеїзмонов (священнослужитель М. Преображенскі), Х. Карамінков-Буніто. Тому хлопець зростав у атмосфері болгарського партіотизму та неприязні до турецької влади⁹.

Початкову освіту С. Стамболов здобув у своєму рідному місті. Саме під час навчання у школі відбулося його знайомство з багатьма майбутніми сподвижниками і прибічниками – І. Семерджієвим, Х. Донеєвим, І. Драгостіновим, Ф. Сімідовим та іншими. На думку деяких біографів, уже тоді С. Стамболов почав виношувати плани щодо власної участі у боротьбі проти османської влади. Контактуючи з учасниками національно-визвольного руху, в тому числі з В. Левським (прізвище при народженні В. Кунчев), він навіть виконував доручення місцевого революційного комітету¹⁰.

Восени 1870 р. С. Стамболов за сприяння свого земляка Н. Даскалова – службовця російського консульства у місті Варна¹¹, стає стипендіатом* духовної семінарії** в Одесі. Не відчувачи особливого потягу до богословських наук, більшу частину часу семінарист проводив за читанням віршів і романів, а також заборонених цензурою книг. Саме під час навчання він зблизився з представниками російського народництва*** та ознайомився з творчістю революціонера-демократа Н. Чернишевського, французького теоретика анархізму П. Прудона, одного з ідеологів народництва М. Бакуніна, що суттєво вплинуло на формування його політичних поглядів та переконань. Крім того, юнак брав активну участь в роботі місцевого революційного гуртка****, очолюваного І. Ковальським¹². Тоді ж у нього починають проявлятися здібності до написання поетичних творів¹³.

Досліджуючи щоденники С. Стамболова, можна окреслити коло питань, які найбільше його цікавили. Це передумови революції; її програмні, стратегічні й тактичні настанови; умови успіху; принципи устрою, котрі забезпечували «рівність» у суспільстві¹⁴. Знайомство з азами революції суттєво розширяло його знання на цьому терені та формувало світогляд. Вивчаючи зазначені догми, майбутній державний діяч розмірковував про можливість їхнього застосування у Болгарії з урахуванням незрілості політичного руху і громадських організацій.

А от на вже сформоване у цей період ставлення С. Стамболова до Російської імперії вказують нотатки в його записнику. Одна із них гласить: «Хто з південних слов'ян чекає на допомогу Росії, той нехай згадає про долю Польщі і Малоросії»¹⁵. Цей коротенький запис чітко вказує на скептицизм автора відносно щирості обіцянок Санкт-Петербурга сприяти визволенню болгар від турецької влади. Він вважав, що подібна допомога могла стати для співвітчизників новим рабством, а самого імператора Олександра II називав «мучителем власного народу» та заявляв: «...прокляттям буде моя перша фраза, вимовлена на адресу російського царя»¹⁶.

На подальшу діяльність С. Стамболова значно вплинуло знайомство з одним із лідерів гайдуків***** – Ф. Тотю (справжнє прізвище Т. Станчев), який на початку 1873 р. у південноросійських містах серед давно осілих, заможних болгарських переселенців збирав кошти на озброєння загону. За деякими даними С. Стамболов допомагав народному меснику під час його місії¹⁷. Особисте ставлення юнака до таких людей простежиться в одному із

* Фінансову допомогу для навчання в Росії отримувала талановита молодь із Болгарії завдяки благодійницькій діяльності імператриці Марії Олександрівни.

** Під назвою Херсонська духовна семінарія навчальний заклад було відкрито 1 жовтня 1838 р. в місті Одеса – адміністративному центрі повіту, який у складі Херсонської губернії входив до однойменної єпархії. З 1871 р. – Одеська духовна семінарія.

*** Ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60–80 рр. XIX ст. Представники цього напрямку виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-буржуазно-демократичну антикріпосницьку програму з ідеалами утопічного соціалізму.

**** «Первинне ядро» одеського угруповання «чайковців» – членів народницьких гуртків (назва від прізвища одного із лідерів – Н. Чайковського). Їхнім основним завданням, окрім самоосвіти, було об'єднання прогресивного студентства, а потім – пропаганда серед народних мас з метою підготовки соціальної революції в Росії. Характерна відмінність – негативне ставлення до боротьби за політичні свободи.

***** Озброєні народні месники, повстанці, які переховувалися в горах, лісах і сусідніх з Болгарією країнах.

листів до рідних, в якому сказано, що він схиляється перед тими, хто здатен пожертвувати власним життям заради батьківщини. «Про них, – зазначається далі, – завжди буде жити пам'ять в серцях співвітчизників»¹⁸. Із контексту зрозуміло – семінарист прагне наслідувати їхній приклад та готовий боротися за свободу свого народу.

Відвідуючи народницький гурток, де не визнавалися російські феодально-поміщицькі порядки та говорилося про бунти, перевороти і революції, а також систематично ігноруючи заняття, С. Стамболов тим самим постійно викликав незадоволення з боку керівництва навчального закладу. Розчарувавшись у богословських науках, навесні 1872 р. семінарист взагалі залишив навчання та виїхав у Болгарію. Оскільки офіційно його не було відраховано, надалі юнак все-таки, хоч і зрідка, навідувався до семінарії.

Повернувшись на батьківщину, восени 1873 р. він почав працювати вчителем у рідному місті Тирново. Саме тоді С. Стамболов приєднався до болгарських учасників визвольного руху. Спілкування з Н. Обретеновим та іншими членами бібліотеки-читальні «Зора» із міста Русе надихнуло його вступити до лав Тирновського революційного комітету. Незважаючи на відсутність досвіду, зрілості, здатності реально оцінити особисті якості й можливості, а також усвідомити відповідальність за свої дії, він уже на той час виявляв прагнення відігравати провідну роль, бути лідером і керівником¹⁹.

На початку 1874 р. С. Стамболов переїхав до столиці Румунії – міста Бухарест, де потрапив у середовище відомих лідерів болгарського національно-визвольного руху – письменника Л. Каравелова, поета Х. Ботева (справжнє прізвище Х. Петков) та інших. Думки і настрої юнака в цей період знайшли відображення у поетичних творах. За сприяння Х. Ботева він опублікував вірш-марш²⁰, перші рядки якого стали гімном болгарських емігрантів: «Ми не хочемо багатства, грошей не хочемо, але ми хочемо свободи, людських прав». Поезія автора пронизана оптимізмом і вірою в гідне майбутнє, коли не буде ні турецьких гнобителів, ні чорбаджів*, а кожна людина житиме власною працею. Він не сумнівався, що такий час настане, адже його соратники та однодумці ведуть невпинну боротьбу проти тиранів.

З настанням весни 1874 р. С. Стамболов побував у столиці Османської імперії, де пізнав життя тамешніх болгарських емігрантів; зустрічався з революціонерами Т. Каблешковим і П. Бобековим, а також відомим публіцистом П. Славейковим. Вже будучи прибічником радикальних методів боротьби проти турецької влади, під час проведення зборів прогресивно налаштованою молоддю він ратував за негайну організацію повстання в Болгарії. Як згадував у своїх мемуарах громадський діяч І. Андонов, позиція С. Стамболова знаходила розуміння та підтримку²¹.

Черговий період його перебування в Одесі у квітні 1874 р. співпав з активною діяльністю народників, які проводили агітацію серед російського селянства, виступаючи за переділ земельної власності. Весною – влітку тисячі молодих людей у різних куточках імперії брали участь в так званому «ходінні у народ», намагаючись спричинити соціальний переворот. Тоді ж С. Стамболов познайомився з деякими представниками гуртка «південних бунтарів». Під його впливом революціонер В. Малінка (син заможного землевласника) навіть збирався долучитися до болгарського національно-визвольного руху²².

Тривале спілкування з народниками дозволило С. Стамболову досконально вивчити їхні пропагандистські методи. Після уважного ознайомлення з популярними виданнями, брошурами, буклетами та листівками, які у своїй діяльності застосовували члени гуртків, у нього виникла ідея перенесення досвіду росіян на батьківщину з використанням аналогічних агітаційних засобів для виховання революційної свідомості у болгарських селян. З цією метою він вирішив перекласти на рідну мову найбільш поширені в Росії публікації. Серед них: повість французьких письменників-співавторів Е. Еркмана і А. Шатріана «Тереза», в якій воскрешається шлях у французьку революцію XVIII ст. вихідців із простого народу; роман Н. Чернишевського «Що робити?», де на тлі любовної історії відображені нові економічні, філософські й соціальні ідеї часу, а сам твір пронизаний натяками на грядущу революцію; посібник «Про гроші» невідомого автора, зміст якого розкриває становище

* В Болгарії у XVIII–XIX ст. (до звільнення 1878 р. від османської неволі) представники соціальних прошарків (багаті торговці, лихварі, крупні землевласники), як правило мусульмани, котрі співпрацювали з турецькою адміністрацією.

російських селян та пропонує рецепти його покращення (у перекладі цю роботу навіть було надруковано в Константинополі приватною типографією у вигляді брошури)*.

Отже, на етапі формування системи цінностей С. Стамболова як громадсько-політичного діяча можна відзначити два основні чинники, котрі суттєво вплинули на юнака. По-перше, це традиції болгарського національно-визвольного руху, які виховали у нього ненависть до турецької влади, почуття патріотизму та готовність до самопожертви заради батьківщини. По-друге, ідеї російського народництва, котрі змусили молодого С. Стамболова замислитися над проблемами соціальних протиріч і боротьби в тогочасних суспільствах, сформували критичне ставлення до внутрішньої і зовнішньої політики Росії, а також розкрили таємниці методів підпільної боротьби. У цей період майбутній регент і прем'єр-міністр болгарської держави був схильний до вибору радикальних, силових варіантів досягнення незалежності своєї країни. Як і значна частина молоді того часу, він захоплювався революційною романтикою.

Повернення С. Стамболова до Болгарії влітку 1874 р. започаткувало новий етап його діяльності. 20–21 серпня він представляв місто Тирново на Загальних зборах Болгарського революційного центрального комітету (БРЦК)** в Бухаресті, де його було обрано апостолом (керівником) Тирновсько-Габровського революційного округу. А восени двадцятирічний юнак «...низенький; з крупною, овальною, наполовину татарського типу головою» вже опікувався внутрішньою агітаційно-пропагандистською діяльністю в країні, ставши одним із лідерів БРЦК²³. Це цілком відповідало амбіціям С. Стамболова, який з ентузіазмом виконував свої обов'язки. Спілкуючись із співвітчизниками, він розповідав їм про минуле Болгарії, про заподіяні турецькими феодалами та чиновниками страждання і муки, закликав готуватися до повстання, щоб завоювати свободу. Як згадував його соратник І. Андонов, промови С. Стамболова відзначалися емоціональністю і красномовством. У присутніх вони вселяли віру в неминучий кінець страждань та щасливе майбутнє²⁴.

На початку 1875 р. вже з новою місією революціонер знову перебував у Бухаресті. Там, серед місцевих емігрантів, він збирав кошти для підтримки національного руху²⁵. Повернувшись до Болгарії, С. Стамболов продовжив роботу, спрямовану на розширення мережі підпільних комітетів, однак невдовзі, переховуючись від переслідувань влади, був змушений залишити батьківщину та переїхати до Константинополя²⁶.

В столиці Османської імперії при оформленні в'їзних документів у російському посольстві С. Стамболов мав неофіційну бесіду з Надзвичайним і Повноважним Послом генерал-лейтенантом Н. Ігнат'євим²⁷. Під час розмови він намагався дізнатися про можливість сприяння Санкт-Петербурга прагненням болгар до визволення, як це було у випадку з греками, румунами і сербами. У відповідь дипломат зазначив, що Росія не буде нічого робити, допоки болгарі самі не дадуть їй для цього привід. Після цих слів авторитетного державного діяча С. Стамболов ствердився у думці про необхідність організації повстання. Отримавши дозвільні документи, він вирушив до Одеси, проте у семінарії надовго не затримався, а повернувся знову в Бухарест, де продовжив виконувати доручення БРЦК²⁸.

На той час серед членів Центрального комітету, які перебували у столиці Румунії, загострилася боротьба між так званими угрупованнями «молодих» і «старих». Перші підтримували ідею революційного шляху до свободи та виступали за негайну підготовку повстання; другі були більш поміркованими, вважаючи за потрібне дочекатися сприятливої міжнародної ситуації, котра дозволила б вирішити долю Болгарії без кровопролиття, та розраховували на сприяння великих держав (у першу чергу Росії) визволенню батьківщини від турецької неволі. Із самого початку своєї революційної діяльності С. Стамболов за ідеологічними переконаннями був ближче до позиції «молодих» на чолі з Х. Ботевим. Тому їхні представники з ентузіазмом підтримали пропозицію амбітного юнака щодо збройного виступу, вбачаючи у ньому слушний привід для Санкт-Петербурга втрутитися у ситуацію на Балканах та допомогти болгарам здобути бажану свободу. Помірковано на-

* Народно четение. За парите. / Прев. от руский С. и С. [Ст. Стамболов и Ф. Симидов]. – Цариград: Печатница Карапетров и друж., 1874. – 40 с.

** Революційна організація, котра у 1870-і роки очолювала національно-визвольну боротьбу болгарського народу проти турецького ярма. Створена 1869 р. в Бухаресті емігрантами із Болгарії В. Левським (з 1872 р. – представник БРЦК у себе на батьківщині) і Л. Каравеловим.

лаштовані члени БРЦК – Л. Каравелов, К. Цанков та інші, вважали, що для проведення повстання необхідна тривала підготовка, а передчасний виступ не матиме жодних шансів досягти поставленої мети²⁹.

Остаточне рішення щодо подальших дій повинні були прийняти Загальні збори, організацією яких займалися Х. Ботев, І. Драсов і С. Стамболов. Вони намагалися забезпечити явку якомога ширшого представництва революційних комітетів, незалежно від політичних уподобань їхніх членів. Збори відбулися 26 грудня 1874 р. в Бухаресті, однак конкретних результатів не принесли³⁰. Думки присутніх розділилися. Обрана президія на чолі з головою БРЦК Л. Каравеловим свідомо гальмувала роботу засідань. До того ж, сам керівник Центрального комітету, болісно переживаючи втрату 1873 р. свого соратника В. Левського, пригнічений та розчарований, інертно ставився до подій, що відбувалися, поступово відсторонюючись від революційної діяльності.

У квітні 1875 р. С. Стамболова офіційно було відраховано з Одеської духовної семінарії. В науковій літературі не існує єдиної думки стосовно причини такого рішення адміністрації навчального закладу. Так, радянський історик К. Поглубко вважає, що цьому послужили систематичні порушення юнаком навчального процесу, а не його спілкування з народниками³¹. Більшість же болгарських авторів, серед яких Г. Плетньов, К. Терзієв, А. Дімов, підставою називають політичні переконання С. Стамболова. Г. Плетньов обґрунтовує свою позицію, посилаючись на заяву ієродиякона Г. Рильського, котрий начебто повідомив жандармське управління про постійні відвідування семінаристом підпільного гуртка³².

Продовжуючи й надалі брати активну участь у визвольній боротьбі, С. Стамболов залишався прибічником революційного шляху до омріяної болгарської державності. Це підтверджує листування між ним та І. Драсовим, датоване липнем 1875 р. В одному з листів до свого сподвижника він зазначає, що політична криза в Туреччині, а також повстання у Боснії і Герцеговині, створювали для учасників національного руху слушну нагоду, і нею необхідно було негайно скористатися³³.

12 серпня 1875 р. в Бухаресті відбулися чергові збори БРЦК, де чисельну перевагу мали «молоді» – прибічники революційного виступу. На той час це угруповання отримало нову назву – «партія дій»³⁴. Як і очікувалося, більшістю голосів Загальні збори постановили негайно розпочати організацію повстання. Вирішальну роль у цьому процесі повинні були відіграти керівники місцевих ревкомів, завдання яких зводилося до проведення масштабної агітації в округах та ретельної підготовки четників*. БРЦК доручив С. Стамболову апостольську місію у Старій Загорі, куди він виїхав наприкінці серпня.

Втім, розгорнути широку діяльність молодому революціонеру так і не вдалося. Як згадував у своїх мемуарах його сподвижник відомий болгарський публіцист З. Стоянов, він постійно наражався на небезпеку бути викритим поліцією. При цьому основну загрозу представляли не співробітники державних органів влади, а тамтешні чорбаджії, котрі у будь-яку хвилину могли повідомити турецьку адміністрацію про місцезнаходження підпільника. Проте, незважаючи на складні умови, С. Стамболов продовжував наполегливо виконувати доручення: розповсюджував листівки, влаштовував таємні сходки, проводив інструктажі командирів четницьких загонів. Він надсилав послання до сусідніх комітетів з проханням активізувати пропагандистську діяльність. Особливо великі надії революціонер покладав на старозагорських вчителів, які мали авторитет і повагу серед місцевих мешканців та могли бути задіяні агітаторами. Під час зустрічей з ними він намагався переконати їх у тому, що після початку повстання Росія підтримає болгар у прагненні до свободи, а Сербія незабаром огололить війну Порті, ставши на захист слов'янського населення Боснії і Герцеговини. Але виступи оратора не справили належного враження на інтелігенцію, котра у більшості своїй оцінювала збройний виступ як авантюру³⁵.

Повстання, що розпочалося 16 вересня 1875 р., закінчилося провалом. Причини цього були очевидними, адже керівники не змогли підготувати збройний виступ належним чином: ревкоми не отримали в достатній кількості грошові кошти для закупівлі зброї, у

* У XV–XIX ст. – учасники збройної національно-визвольної боротьби партизанських загонів (чет) проти османського панування.

деякі осередки були направлені недосвідчені організатори, не існувало загального чіткого плану спільних дій.

Однак головною причиною невдачі Старозагорського повстання полягала у переоцінці лідерами БРЦК ступеня готовності селянських мас і мешканців міст Болгарії до рішучих акцій. Незважаючи на попередження керівників інших ревкомів про інертність населення та скруту зі зброєю, С. Стамболов на чолі нечисленного загону виступив проти турецької влади, сподіваючись на підтримку селян. Але його планам не судилося втілитися у життя. Повстання не набуло масовості, до нього долучилося лише близько 800 осіб – мешканців сіл, розташованих поблизу Старої Загори. Саме тому через два дні воно було жорстоко придушене. Небагатьом із його учасників пощастило втекти, декого було страчено, інших ув'язнено. Сам С. Стамболов зумів добратися до Тирново, звідки згодом емігрував до Румунії³⁶.

Турецький уряд, застосувавши масові арешти, зламав мережу законспірованих революційних комітетів. До того ж посилювалися протиріччя всередині БРЦК. С. Стамболов і деякі його однодумці залишалися прихильниками немасштабного революційного виступу, котрий не передбачав участі в ньому широких народних мас. Вони переслідували одну мету – привернути увагу великих держав до подій у Болгарії. Саме за сприяння провідних країн світу прибічники вказаної концепції розраховували здобути незалежність. Подібну точку зору розділяли не всі. Так, Х. Ботев не підтримував зазначену стратегію. На його думку, немасове повстання, на кшталт Старозагорського, Порта знову швидко приборкає, а зусилля революціонерів не матимуть жодного ефекту в Європі та виявляться марними. Через зазначені суперечності Х. Ботев, Д. Ценовіч та інші покинули ряди БРЦК. Згодом комітет взагалі припинив свою діяльність³⁷.

У цей час революційні заворушення, які охопили інші балканські вілаєти Туреччини, поступово зумовлюють загострення Східного питання. Проблеми майбутнього, а також подальшої долі підвладних народів Османської імперії виходять на перше місце в європейській політиці, привертаючи увагу та викликаючи втручання великих сил. Особливо активно на захист визвольних рухів почала виступати російська дипломатія.

За такої сприятливої внутрішньої і міжнародної ситуації у листопаді 1875 р. молоді болгарські революційні діячі С. Стамболов, Н. Обретенов, П. Волов, Г. Бенковський (справжнє прізвище Г. Хилтев), І. Драгостінов, С. Заїмов та інші зібралися в румунському місті Джурджу (середньовічна назва – Гюргево), де створили так званий Гюргевський революційний комітет. На його засіданнях, що проходили з 15 листопада по 25 грудня, було ухвалено рішення негайно розпочати підготовку і організацію повстання у Болгарії весною наступного року. Для більшої оперативності вони умовно розділили країну на чотири революційні округи з центром у місті Панагюриште: I-й (Тирновський), II-й (Сливенський), III-й (Врачанський) і IV-й (Пловдивський). С. Стамболов, з помічниками Г. Ізмірлієвим, І. Семерджієвим, Х. Карамінковим-Буніто і Н. Мариновим, був призначений апостолом I-го революційного округу, який охоплював значну територію центральної і північної частин країни, з осередком у Горній Оряховиці³⁸. Завдання керівників полягало в тому, щоб активізувати існуючі ревкоми у містах і селах, створити нові, очолити підготовку збройного виступу та управляти бойовими діями після його оголошення.

Взявшись з ентузіазмом за справу, С. Стамболов намагався спиратися на власний досвід, набутий ним під час минулорічних подій у Старій Загорі³⁹. Остерігаючись повторити колишні прорахунки і помилки, цього разу він діяв обережніше, не форсуючи події. Особливу увагу приділялось закупівлі зброї і боєприпасів та способам і шляхам їх доставки у Болгарію. Про це свідчить його активне листування з С. Гринчаровим, який, безпосередньо відповідаючи за вказаний обсяг роботи, регулярно отримував інструкції від апостола з конкретними вказівками щодо обсягу закупів, маршрутів перевезення та місць призначення.

Станом на початок весни 1876 р. рівень підготовки повстання, за характеристикою самого С. Стамболова, був незадовільний. До того ж, Сербія не поспішала оголошувати війну Османській імперії. Саме через це лідер Тирновського революційного округу намагався переконати інших керівників у передчасності збройного виступу. Проте обставини внесли корективи у його плани та події в країні. Про підготовку повстання стало відомо турецькій адміністрації, яка вдалася до масових арештів підпільників. За такої критичної ситуації 18 квітня більшість керівників революційних комітетів прийняли рішення негайно розпочати активні дії. Натомість С. Стамболов так і не наважився віддати наказ у підпорядкованому окрузі. Рятуючись втечею, він знайшов тимчасовий притулок у селі Само-

водене, де переховувався до кінця липня, допоки не вщухла хвиля терору, а потім подався до Бухаресту.

Квітневе повстання тривало трохи більше місяця, завершившись поразкою болгарського національно-визвольного руху. Турецька влада без особливих труднощів зуміла його приборкати за допомогою військ, які вчинили масові вбивства мирного населення (загинуло понад 30 тис. осіб); особливо лютували нерегулярні частини – башибузуки*. Однак цей збройний виступ не пройшов безслідно. Ним болгарський народ показав усьому світові прагнення боротися за свободу, продемонстрував свою політичну зрілість бути незалежним. Він загострив міжнародні відносини навколо Східного питання, став прелюдією до російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і, таким чином, викликав омріяну російську воєнну допомогу. Оцінка ролі С. Стамболова у подіях квітня – травня 1876 р. в Болгарії доволі неоднозначна. З одного боку, він зробив значний внесок у підготовку повстання; з іншого, так само як і восени 1875 р., залишився осторонь бойових дій, зволівши перечекаати небезпеку. Останнє дало привід для критики революціонера та звинувачення його у боягузтві⁴⁰.

Протягом 1875–1876 рр. відбулися суттєві трансформації поглядів С. Стамболова щодо стратегії і тактики національно-визвольного руху. Якщо напередодні Старозагорського повстання він був прибічником негайного, нехай і немасштабного, збройного виступу, то навесні 1876 р. вже пропонував дочекатися воєнного протистояння між Сербією і Османською імперією, сподіваючись на утворення загально-балканського фронту проти спільного ворога. Лише в одному революціонер залишався послідовним – не міг змиритися з пасивністю болгар та марними очікуваннями, що інший народ вирішить їхню долю⁴¹.

Перебуваючи у столиці Румунії, він долучився до роботи Болгарського центрально-го благодійного товариства (БЦБТ), створеного 10 липня 1876 р. за ініціативою послання Санкт-Петербурзького слов'янського комітету В. Йоніна. На надані комітетом кошти С. Стамболов разом із болгарськими емігрантами К. Цанковим (голова БЦБТ), І. Вазовим (секретар), О. Пановим, П. Енчевим та іншими допомагав постраждалим у Квітневому повстанні, а також набирав добровольців і організовував їх відправку до Сербії для участі у війні проти Османської імперії⁴².

Поразка Белграда у протиборстві з Портою змусила БЦБТ зайнятися іншими функціями – розпочати активну підготовку чергового збройного виступу в Болгарії. Для реалізації цього плану було вирішено звернутися за підтримкою до Слов'янських комітетів у Росії, котрі могли б забезпечити повстання фінансовою допомогою та озброєнням. Завдання налагодити контакти з цими організаціями отримав С. Стамболов.

Однак виконати доручену місію йому завадила зміна міжнародної ситуації, під впливом якої БЦБТ знову поміняло свою стратегію. За умов, коли стала очевидною неминучість воєнного зіткнення Санкт-Петербурга і Стамбула, 18–22 листопада 1876 р. Загальні збори, розраховуючи на свій майбутній статус законодавчого органу влади, розробили і оголосили програму створення на визволених територіях незалежної болгарської держави з монархічною формою правління, власним основним законом і національним урядом, а також постановили направити делегацію до російського Комітету міністрів з метою розробки плану спільних воєнних дій проти Туреччини. Крім того учасники зборів визнали Санкт-Петербург основною зовнішньою силою у справі визволення батьківщини від османського гноблення та засвідчили легітимність тимчасової воєнної окупації Болгарії російською армією у разі перемоги над Портою⁴³. С. Стамболов, який спішно повернувся з Одеси, щоб взяти участь у засіданнях, повністю підтримував усі вищевказані рішення⁴⁴.

На той момент серед представників болгарського національно-визвольного руху активно обговорювалась ідея слов'янської або балканської федерації, що мала утворитися на уламках Османської імперії. Під час роботи Загальних зборів це питання теж стояло на порядку денному, однак С. Стамболов виступав проти такого задуму, характеризуючи зазначену концепцію як утопічну.

* Назва загонів турецької іррегулярної піхоти за часів Османської імперії. У дослівному перекладі з турецької «башибузуку» означає «з дурною головою», а у більш вільному – «хворий на голову». Їх вербували з числа найбільш войовничих народів Албанії і Малої Азії – албанців, черкесів, курдів. Влада забезпечувала башибузуків зброєю і продовольством, причому платню за свою службу вони не отримували.

Напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відбуваються кардинальні зміни у ставленні С. Стамболова до Росії та її влади. Займаючись журналістською діяльністю в Румунії, він активно публікувався на шпальтах газети «Български глас»*, де у своїх статтях постійно наголошував на визвольній місії Росії на Балканах, а також закликав болгар надавати всіляку підтримку «наймогутнішій слов'янській армії». Щодо Олександра II, то його він характеризував як імператора, котрий віддає перевагу справедливості, миру і свободі⁴⁵; Росію ж називав покровительською, захисницею інтересів поневолених османами народів⁴⁶. Подібні оцінки надзвичайно контрастують з його визначеннями політики Санкт-Петербурга періоду навчання в Одеській семінарії.

Окрім того, в Бухаресті С. Стамболов допомагав представнику Головного штабу російської армії підполковнику І. Кішельському (справжнє прізвище І. Кішелскі) збирати розвідувальні дані про становище і розташування турецьких збройних сил на території Болгарії та організовувати напередодні війни дружини болгарського ополчення⁴⁷. З початком бойових дій він налагодив співпрацю з відомими російськими виданнями – «Одесский вестник», «Наш век» і «Новое время», на сторінках яких містилися його статті щодо перебігу війни та ситуації у Болгарії⁴⁸.

На початку травня 1877 р. у відомій австрійській газеті «Політише кореспонденц» майбутній болгарський державний діяч, політик і дипломат Г. Начовіч опублікував «Звернення до болгарського народу», яке закінчувалося палким закликком: «...і з того ж моменту [тобто, до приходу російських військ. – Д. М.] підпорядковуватися тимчасовому національному уряду, обраному із патріотів»⁴⁹. Однозначно натяк було зроблено на лідерів Болгарського центрального благодійного товариства – організації, котра вважала себе наступником БРЦК. У відповідь російська окупаційна влада** прийняла рішення заборонити діяльність БЦБТ та запропонувати його керівникам чиновницькі місця, або призначити їх перекладачами в різні військові частини. Такий крок викликав у С. Стамболова обурення і зневіру, тому він категорично відхилив пропозицію імператорського комісара у Болгарії князя В. Черкаського обійняти одну із посад в окупаційній адміністрації, мотивуючи свою відмову небажанням стати підконтрольним російським чиновником, що вказує на його гідність і амбітність⁵⁰.

Під час російсько-турецької війни С. Стамболов намагався уникнути будь-якої служби у військових підрозділах. Так, майже до середини літа 1877 р., щоб не вступати в ополчення, він працював учителем російської мови у рідному місті Тирново. Подібні факти створили його політичним опонентам додаткове підґрунтя для критики та звинувачень у неширому патріотизмі.

Невдовзі колишній революціонер влаштувався на роботу торговим агентом товариства «Льове, Гінзбург, Коган, Поляков і К°». Протягом липня – вересня він займався закупками у болгарських землевласників провіанту і фуражу для потреб російської армії. Ця діяльність дозволила йому неабияк збагатитися матеріально, а регулярні контакти з різними людьми посприяли налагодженню зв'язків із впливовими офіцерами і чиновниками та широким колом пересічних громадян. За свідченнями болгарського просвітителя, політичного діяча, мемуариста Д. Ганчева, який на той час перебував у Тирново, «багато друзів і знайомих» С. Стамболова заздрили його «великій зарплатні» та журили і звинувачували в тому, що «подався служити до євреїв, а не поповнив ряди ополченців. А був же «народним» ватажком, революціонером»⁵¹. З цього ж приводу письменник І. Вазов зазначав: «Це людина з витонченим відчуттям нагод швидкого збагачення та зухвалої вдачі»⁵².

Завдяки активній участі в національно-визвольному русі та журналістській і комерційній діяльності під час російсько-турецької війни С. Стамболов став відомою в країні людиною, яка користувалася повагою й авторитетом серед населення. Це допомогло йому ввійти до складу болгарської делегації, котра була присутня при підписанні 3 березня

* Болгарський революційний вісник, який видавався з 17 квітня 1876 р. по 27 серпня 1877 р. редактором К. Тулешковим в румунському місті Болград. Усього за період існування було надруковано 63 примірники. Тижневик займав античорбаджійську позицію та підтримував ідеї БЦБТ.

** Тимчасове російське управління діяло на території Болгарії з липня 1877 р. по травень 1879 р. Основні його цілі – налагодження мирного життя та підготовка відродження болгарської держави. До березня 1878 р. адміністрацію очолював князь В. Черкаський, а потім – князь А. Дондуков-Корсаков.

1878 р. прелімінарного мирного договору між Росією і Портою у містечку Сан-Стефано (західне передмістя Константинополя)⁵³.

Чергова важлива віха у діяльності С. Стамболова – це Берлінський конгрес (13 червня – 13 липня 1878 р.), під час засідань якого держави-«миротворці» створили на Балканах мозаїку незалежних, автономних, окупованих та інших країн, територій і областей. Рішення форуму спонукали його долучитися до руху за скасування статей трактату, що стосувалися кордонів Болгарії. В своїх чисельних промовах на вуличних мітингах він критикував позицію великих держав, які в інтересах Туреччини розділили болгарську етнічну територію, застосовували гострі зауваження по відношенню до Росії, котра не зуміла відстояти право болгар на цілісність країни, а становище своїх одноплемінників після резолюцій конгресу називав гіршим у порівнянні з періодом турецького панування. Втрата єдності, на думку оратора, не давала можливості ефективно боротися за свободу всієї нації⁵⁴. У виступах С. Стамболова перед співвітчизниками «Сан-Стефанська Болгарія» поставала в образі омріяної батьківщини, тому він часто жалкував за втратою таких територій як Ніш, Одрин, Салоніки і Добруджа, що згідно з постановами Берлінського конгресу залишилися у складі Сербії, Туреччини і Румунії⁵⁵. Підписаний у Сан-Стефано проект поступово починає перетворюватися на національний ідеал, і С. Стамболов безпосередньо доклав до цього чималі зусилля.

Наприкінці літа 1878 р. колишній революціонер на деякий час повертається до своєї попередньої діяльності – стає одним із ініціаторів створення 29 серпня в Тирново комітету «Єдинство». Завдання цієї організації зводилося до матеріальної і духовної підтримки учасників боротьби за об'єднання Болгарії у кордонах, передбачених Сан-Стефанським миром. Вже 9 вересня у Севлієво, Ловечі, Омуртазі, Габрово, Трявні, Дряново, Єлені, Бєрово існували такі ж осередки з підпорядкуванням тирновському «Єдинству»⁵⁶.

С. Стамболову разом із священнослужителем Н. Охридським (прізвище при народженні Н. Бойкікев) і Н. Обретеновим було доручено підготовку та проведення збройного виступу в турецькій Македонії. На його думку, насамперед туди необхідно було направити досвідчених апостолів, як це практикувалося під час організації повстань 1875 і 1876 р., для пропагандистської роботи серед населення. Однак лідери комітетів ухвалили інше рішення. 5 жовтня кордон з Туреччиною перетнув зведений загін чисельністю близько чотирьохсот осіб, сформований на території Болгарії переважно із македонських переселенців⁵⁷, котрі після постанов конгресу в німецькій столиці залишили рідні терени. Хоча місцеве населення й підтримувало четників (до них постійно приєднувалися нові бійці), але їм не вдалося досягти суттєвих результатів. Повстання, яке тривало до червня 1879 р. та увійшло в історію під назвою Кресненсько-Разложького, очікуваного міжнародного резонансу не створило, до того ж держави-підписанти Берлінського трактату зовсім не збиралися переглядати статус-кво на Балканах. Після провалу збройного виступу 1878–1879 рр. наш герой зосередився на власній політичній кар'єрі.

Отже, діяльність С. Стамболова як учасника національного руху можна розділити на кілька етапів. Перший – 1870–1874 рр. – відзначався знайомством юнака з теоретичними аспектами революції, а також його поступовим залученням до визвольної боротьби болгарського народу. Протягом другого (з 1874 по 1875 р.) ще зовсім молодий Стамболов здобув початковий досвід підпільної роботи на керівній посаді, при цьому він часто-густо допускав необачливі, ризиковані й авантюристичні кроки. Після збройного виступу у Старій Загорі розпочинається третій етап, що тривав до Квітневого постанов 1876 р. Стамболов стає розважливішим, обережнішим, однак, як і раніше, він не був позбавлений певних ілюзій щодо впливу внутрішньої і міжнародної ситуації на долю Болгарії. 1876–1877 роки характеризувалися кардинальним переосмисленням революціонером методів досягнення болгарської державності. Після невдач 1875 і 1876 рр. Стамболов все більше покладався на зовнішній чинник у реалізації омріяної незалежності. Він займався журналістикою, а також зближився з більш поміркованими угрупованнями національного руху. З початок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Стамболов призупиняє революційну діяльність і займається комерцією. Його повернення до визвольної боротьби було пов'язано із особистим розчаруванням умовами Берлінського трактату 1878 р., який залишив за межами болгарського князівства Східну Румелію і Македонію. Особливістю останнього періоду революційної діяльності послідовного прибічника національної єдності було те, що

Стамболов поєднував свою участь у революційному комітеті з кар'єрою у рамках Ліберальної партії Болгарії.

Формування політичних поглядів майбутнього прем'єр-міністра країни відбувалося протягом 1870-х рр. Саме тоді вони вирізнялися нестійкістю, змінюючись у залежності від конкретних обставин, що проявилось в його ставленні до російської влади та її зовнішнього і внутрішнього курсу, а також у виборі стратегії і тактики при підготовці збройних виступів. Іншими чинниками, які визначали еволюцію поглядів Стамболова, були: віковий фактор (з роками, по мірі здобуття життєвого досвіду, революціонер ставав більш поміркованим); вплив знакових особистостей, з котрими його зводила доля (серед них можна назвати Ф. Тотю, Н. Обретенова, Л. Каравелова і Х. Ботева). Незмінними залишалися тільки націоналістичні переконання та бажання займати активну позицію у будь-якому питанні. Протягом тривалого часу він не виказував однозначних суджень й щодо майбутнього політичного і соціально-економічного розвитку тоді ще перспективної незалежної Болгарії, за яку боровся. Більш-менш чітко позиція Стамболова проявилася вже після здобуття країною самостійності. Із завершенням російсько-турецької війни він безапеляційно сприйняв Сан-Стефанський проект як болгарський національний ідеал і розпочав боротьбу за його реалізацію.

Неможливо однозначно охарактеризувати діяльність С. Стамболова у 1870–1879 рр. З одного боку, чимало критичних зауважень від істориків на адресу революціонера дістали його очевидні прорахунки під час підготовки Старозагорського і Квітневого повстань з їх негативними наслідками, небажання брати активну участь у бойових діях заради власної безпеки, непослідовність, кон'юнктурність і потакання особистим інтересам при вирішенні загальнонаціональних проблем. З іншого, беззаперечним є суттєвий внесок С. Стамболова в ідеологічне й організаційне становлення комітетів, що вели боротьбу проти османської влади. Це відбувалося на особливо важливому, згідно концепції відомого чеського вченого М. Гроха⁵⁸, етапі еволюції болгарського національного руху, який протягом 1870-х років поступово перетворювався із малочисельного явища на масове. Подібний процес не в останню чергу відбувався завдяки таким людям як С. Стамболов, котрі проводили агітацію серед широких верств населення й доносили ідеї революції та державності до простих селян і міщан.

¹ Плетньов, Г. За мястото на Стефан Стамболов в националноосвободителното движение. // Стефан Стамболов – революционер и книжовник. Велико Търново, 1988; Пандев, К. Национално-освободителното движение в Македония и Одринско (1878–1903). София, 1979; Поглубко, К. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века). Кишинёв, 1972; Иванова, Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София, 2005.

² Личен архив на Стефан Стамболов: Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници. / Съст.: М. Куманов и др. Т. 10. София, 2001; Личен архив на Стефан Стамболов: Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници. / Съст.: М. Куманов и др. Т. 11. София, 2002; Личен архив на Стефан Стамболов: Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници. / Съст.: М. Куманов и др. Т. 20. София, 2005.

³ Личен архив на Стефан Стамболов: Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници. / Съст.: М. Куманов и др. Т. 10. София, 2001.

⁴ Стефан Стамболов. Запомни ме, живот! Поезия и публицистика. / Съст. И. Радев. Велико Търново, 1993.

⁵ Стефан Стамболов или речта, изпълнена с тъга. – URL: <http://www.bulgarianhistory.org/stefan-stambolov-ili-rechta-izpa-lnena-s-ta/>

⁶ Ганчев, Д. Спомени: 1864–1887. София, 1939; Вазов, И. Събрани съчинения: в 22 тома. Т. 10. София, 1977; Андонов, И. Спомени. // Стефан Стамболов в спомени на съвременници. / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София, 2003.

⁷ Личен архив на Стефан Стамболов: Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници. / Съст.: М. Куманов и др. Т. 20. София, 2005, с. 32.

⁸ Биман, А. Стамболов: Биография. София, 1990, с. 10.

⁹ Иванов, Д. Нав. праця, с. 23.

¹⁰ Куманов, М. Стефан Стамболов и Васил Левски. // Годишник на Общобългарски комитет «Васил Левски», 2007. – № 9. – С. 57–58.

¹¹ Иванов, Д. Стефан Стамболов: Историко-публицистичен очерк. София, 1990, с. 34.

¹² Биман, А. Стамболов: Биография. София, 1990, с. 12.

¹³ Водовозов, В. Стефан Стамболов. Пловдив, 1895, с. 30.

¹⁴ Поглубко, К. Нав. праця, с. 109.

- ¹⁵ Цит. за: *Поглубко, К.* Нав. праця, с. 111.
- ¹⁶ Там же, с. 111.
- ¹⁷ *Ганчев, Д.* Нав. праця, с. 79.
- ¹⁸ Цит. за: *Плетньов, Г.* Нав. праця, с. 46.
- ¹⁹ Там само, с. 36.
- ²⁰ Стефан Стамболов. Запомни ме, живот! Поезия и публицистика. / Съст. И. Радев. Велико Търново, 1993, с. 83.
- ²¹ *Андонов, И.* Нав. праця, с. 40.
- ²² *Терзиев, К.* Ученик на Одеската духовна семинария. / Стефан Стамболов – революционер и книжовник. Велико Търново, 1988, с. 32–33.
- ²³ *Ганчев, Д.* Нав. праця, с. 22.
- ²⁴ *Андонов, И.* Нав. праця, с. 40.
- ²⁵ *Плетньов, Г.* Нав. праця, с. 36.
- ²⁶ Личен архив на Стефан Стамболов: Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници. / Съст.: М. Куманов и др. Т. 11. София, 2002, с. 13.
- ²⁷ *Биман, А.* Нав. праця, 1990, с. 16.
- ²⁸ *Плетньов, Г.* Нав. праця, с. 37.
- ²⁹ *Заимов, С.* Миналото: Очерки и спомени из дейността на българските тайни революционни комитети от 1869–1877 година. София, 1983, с. 429.
- ³⁰ Там само, с. 430.
- ³¹ *Поглубко, К.* Указ. соч., с. 112.
- ³² *Плетньов, Г.* Указ. соч., с. 36.
- ³³ *Обретенков, Н.* Спомени за българските въстания. // Стефан Стамболов в спомени на съвременници. / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София, 2003, с. 145.
- ³⁴ *Удунян, А.* Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. М., 1978, с. 33.
- ³⁵ *Плетньов, Г.* Нав. праця, с. 37.
- ³⁶ Там само, с. 39.
- ³⁷ Там само, 1988, с. 40.
- ³⁸ *Иванов, Д.* Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София, 2005, с. 29.
- ³⁹ *Андонов, И.* Нав. праця, с. 46.
- ⁴⁰ *Чорний, В.* Героическая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 года. Львов, 1976, с. 91.
- ⁴¹ Стефан Стамболов. Запомни ме, живот! Поезия и публицистика. / Съст. И. Радев. Велико Търново, 1993, с. 151.
- ⁴² *Стоянов, И.* Нав. праця, с. 201.
- ⁴³ Там само, с. 241.
- ⁴⁴ *Плетньов, Г.* Указ. соч., с. 44.
- ⁴⁵ Български глас, 1877, 22 април.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ *Удунян, А. А.* Болгарский народ и русско-турецкая война 1877–1878 гг. М., 1971, с. 29.
- ⁴⁸ Личен архив на Стефан Стамболов: Писма, телеграми, рапорти, записки и дневници. / Съст.: М. Куманов и др. Т. 10. София, 2001, с. 488.
- ⁴⁹ *Вазов, И.* Събрани съчинения: в 22 тома. Т. 6. София, 1976, с. 133.
- ⁵⁰ *Гърдев, Б.* Вазов и Стамболов: 155 години от рождението на Стамболов. – URL: http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/kritika/vazov_i_stambolov.htm
- ⁵¹ *Ганчев, Д.* Нав. праця, с. 105.
- ⁵² *Вазов, И.* Събрани съчинения: в 22 тома. Т. 10. София, 1977, с. 145.
- ⁵³ *Удунян, А. А.* Болгарский народ и русско-турецкая война 1877–1878 гг. М., 1971, с. 180.
- ⁵⁴ Стефан Стамболов или речта, изпълнена с тъга. – URL: <http://www.bulgarianhistory.org/stefan-stambolov-ili-rechta-izpa-lnena-s-ta/>
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ *Радев, И.* История на Велико Търново: XVIII–XIX век. Велико Търново, 2000, с. 652.
- ⁵⁷ *Пандев, К.* Нав. праця, с. 133.
- ⁵⁸ Нации и национализъм. / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. М., 2002.